

אחריות אישית ואחריות קולקטיבית

התגלגלה לידי פעם הזדמנות לשאול את ההיסטוריון הקתולי פול ג'ונסון איזה דבר ביהדות הרשים אותו ביותר בתקופת עבודתו על מחקר המונומנטלי 'תולדות היהודים'. וכך השיב, בערך: "היו לאורך ההיסטוריה חברות שהתמקדו ביחיד, למשל המערב החילוני בזמננו. היו חברות אחרות שהעדיפו את הקולקטיב – כגון המדינות הקומוניסטיות. היהדות היא הדוגמה המוצלחת ביותר שאני מכיר לאיזון עדין בין השניים. היא נותנת ליחיד ולכלל משקל שווה. היא הצליחה להיות דת של יחידים חזקים ושל קהילות חזקות. זה הישג נדיר וגדול".

ספק אם ג'ונסון ידע שאבחנה מדויקת זו שלו התנסחה עוד בפי הלל הזקן: "אם אין אני לי, מי לי? וכשאני לעצמי, מה אני?"; כלומר, אחריות אישית, של אדם כלפי עצמו, ואחריות קולקטיבית, ערבות הדדית – שתיהן חיוניות. תובנה זו תסייע לנו לפענח את המסר של פרשת נוח, מסר שבלעדיה אולי היינו מחמיצים.

הפרשה מתחילה ונגמרת בשני אירועים גדולים, המבול ומגדל בבל. לכאורה, אין קשר בין השניים. חטאיו של דור המבול מפורשים. "ותשחת הארץ לפני האלהים ותמלא הארץ חמס. וירא

שיג ושיח – הרב יונתן זקס

אלהים את הארץ והנה נשחתה כי השחית כל בשר את דרכו על הארץ" (בראשית ו, יא-יב). השחתה וחמס הן מילים של כשל מוסרי שיטתי, פרוורסיה ואלימות וגזל. בבל, לעומת זאת, נראית כמעט אידיאלית: "ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים" (יא, א). פניהם של האנשים בבבל היו לבנייה, לא להרס. אין זה ברור כלל מה היה חטאם. אולם ברור שמנקודת ראותה של התורה גם בבל מגלמת תפנית שלילית חמורה, לא רק מפני שה' העניש את תושביה בכולו את לשונם ובהפיצו אותם בכל הארץ, אלא מפני שמיד לאחר סיפור מגדל בבל ממהרת התורה לספר על בחירתו של ה' באברהם. אלוהים כמו נואש מן האנושות בשנית. העונש על מגדל בבל לא היה מבול או משהו מסוגו, כי אלוהים נשבע לאחר המבול שלא ישחית עוד את העולם בגלל חטאי האדם שיצרו רע מנעוריו – אך הוא מצא דרך אחרת להתחיל מחדש: בחירה באדם אחד, מתוך שאיפה שילמד את יתר בני האדם את דרכי החסד והרחמים, הצדק והמשפט.

סיפורי המבול ומגדל בבל מעוגנים במחקר הארכיאולוגי ובמקורות היסטוריים חיצוניים, גם אם לא בדיוק על פי תיאורם בתורה. במסופוטמיה התהלכו מיתוסים רבים על מבול קדום, והדבר מעיד על זיכרונות עמומים של שיטפונות הריי-אסון, בייחוד באגן המישורי של הפרת והחידקל.¹ בחפירות בערים האכדיות שורופק, פיש, ארכ ואור, מקום הולדתו של אברהם, נמצאו משקעי חמר של שיטפונות. בסיס ארכיאולוגי יש גם לסיפור מגדל בבל. הרודוטוס מספר על המתחם המקודש בעיר בבל, שבמרכזו עמד זיקוראת, מגדל מדורג, שגובהו כתשעים מטרים ולו שבע קומות. שרידיהם של יותר משלושים זיקוראתים נתגלו באזור, בעיקר במסופוטמיה התחתית, ובספרות התקופה נמצאו אזכורים רבים למגדלים ש"ראשם שבשמיים".

אך התורה, כידוע, איננה ספר היסטוריה; הרי המילה "תורה" עצמה עניינה הנחיה והכוונה. סיפורי המבול ומגדל בבל נמצאים בה כי היא מבקשת לבטא בעזרתם אמת מוסרית-חברתית-פוליטית-רוחנית עמוקה על טבע האדם והחברה. שני סיפורים אלה מגלמים את שני הכשלים שנרמזו בדברי פול ג'ונסון, ועוד לפניו במימרתו של הלל. סיפור המבול מלמד אותנו מה קורה לציוויליזציה שכל עניינה ביחידים ואין בה קולקטיב. סיפור מגדל בבל מראה לנו מה קורה כשהקולקטיב הוא חזות הכול.

תומאס הובס, ההוגה שהתווה את יסודות הפוליטיקה המודרנית בספרו הקלאסי 'לווייתן' (1651), היטיב להסביר זאת בלי לומר כלל את המילה "מבול". לפני היות המוסדות הפוליטיים, אומר הובס, בני האדם היו "מצב הטבעי". הם היו יחידים, להקות, חברות. באין שליט קבוע, ממשל אפקטיבי וחוקים אכיפים, ומתוך התחרות הטבעית ביניהם על המשאבים המצויים בצמצום, היו חייהם למלחמה בלתי-פוסקת שבה "כל אדם אויב לכל אדם". בעולם כזה, אומר הובס, מתקיימים בני האדם ב"פחד מתמיד וסכנה מתמדת מפני מוות אליים; וחייו של אדם הם חיי בדידות דלים, מאוסים, חייתיים וקצרים"². כזו היא המציאות גם בימינו בכמה וכמה מדינות כושלות. כך בדיוק גם מתארת התורה את החיים לפני המבול. כשאין שלטון-חוק המגביל את היחיד, הארץ נמלאת חמס.

בכל היא ההפך מכך. מן הידע ההיסטורי המצוי בידני עולה פירוש חדש לפסוק "וַיְהִי כָּל הָאָרֶץ שְׁפָה אַחַת וּדְבָרִים אַחָדִים". אין מדובר באיזו אנושות קדמונית שלפני התפצלות הלשונית. הרי כבר בפרק הקודם אמרה התורה "מֵאַלְהָ נִפְרְדוּ אֵי הַגּוֹיִם בְּאַרְצֵתָם אִישׁ לְלִשְׁנוֹ לְמִשְׁפַּחְתָּם בְּגוֹיָהֶם" (י, ה)³.

השלטת שפה אחת על הארץ הייתה שיטת הפעולה של האימפריה הניאו-אשורית בארצות שכבשה. כתובת מן התקופה מספרת כי אשורבניפל השני "שם שפה אחת בפי כל העמים". כתובת-גליל של סרגון השני אומרת "גויי ארבע כנפות תבל, כבדי פה ועילגי שפה... שלקחתי לשלל בפקודת אשור אדוני ובכוח שרביטי, את כולם אילצתי לדבר בקול אחד". הניאו-אשורים ביטאו את עליונותם על העמים והאוכלוסיות שהם ניצחו בכך שהכריחו אותם לדבר אך ורק בשפה האשורית. על פי קריאה זו, סיפור מגדל בבל הוא ביקורת על האימפריאליזם.

לשון התורה רומזת לכך ביוצרה מקבילות בין בוני מגדל בבל לבין פרעה מלך מצרים ששעבד את בני ישראל. בבבל אמרו, "הִבְהָ נִבְנָה לָנוּ עִיר וּמִגְדָּל וְרֵאשׁוּ בְשָׁמַיִם וְנַעֲשֶׂה לָנוּ שֵׁם פֶּן נָפוּץ עַל פְּנֵי כָּל הָאָרֶץ" (יא, ד). במצרים אמר פרעה, "הִבְהָ נִתְחַכְמָה לוֹ פֶּן יִרְבֶּה וְהָיָה כִּי תִקְרָאנָה מִלְחָמָה וְנוֹסֵף גַּם הוּא עַל שְׂנְאֵינוּ וְנִלְחַם בָּנוּ וְעָלָה מִן הָאָרֶץ" (שמות א, י). החזרה על נוסחת "הבה... פן..." מודגשת מכדי שתהיה מקרית. בבל ומצרים שתיהן אימפריות ששעברו אוכלוסיות שלמות ושללו מהן את חירותן ואת זהותן.

אם נכונים דברינו, עלינו להבין את מהלך הדברים כך: בפרק י מתוארת התפלגות האנושות לשבעים אומות ולשבעים לשונות (אולי זה המקום לאנקדוטה אישית: באוגוסט 2000 הייתה לי הזכות לנאום בפני 2,000 מנהיגים מכל דתות העולם בוועידת שלום בין-דתית שארגן האו"ם לרגל המילניום החדש. התברר שהנציגים שנכחו שם השתייכו לשבעים מסורות בדיוק, שבעים תרבויות-יסוד - כמובן, כל אחת מהן על פלגיה ותת-חלוקותיה). משלמדנו על התפצלות זו בא פרק יא ומספר איך, לאחר מכן, מעצמה אימפריאליסטית אחת כבשה אומות קטנות

וכפתה עליהן את שפתה ואת תרבותה – מתוך הפרה בוטה של רצון אלוהים כי בני האדם יכבדו את ייחודיותם של כל אומה וכל יחיד. כאשר, בסוף הסיפור, אלוהים בולל את לשונותיהם של בוני המגדל, הוא אינו יוצר מצב עניינים חדש, של ריבוי שפות ותרבויות, אלא מחזיר את הסדר הישן.

על פי פירושונו, סיפור מגדל בבל הוא ביקורת על כוחו של הקולקטיב המוחץ את היחידיות – את יחידיותן של שבעים תרבויות המתוארות בפרק הקודם, פרק י'. כאשר שלטון החוק משמש לדיכוי הפרט ולרמיסת ייחודיותן של תרבויות ולשונות, רע הדבר בעיני ה'. הנס שבמונותיאזם הוא שהאחדות שבשמיים יוצרת רבגוניות על פני האדמה. אלוהים מבקש מאתנו (במגבלות המתבקשות) לכבד את הרבגוניות הזו.

המבול ומגדל בבל הם אפוא קטבים מנוגדים של ציר אחד, ופרשת נוח המכילה את שניהם היא מחקר מרתק של טבע האדם. יש תרבויות אינדיבידואליסטיות ויש תרבויות קולקטיביסטיות, ואלו אף אלו נכשלות – הראשונות כי הן יוצרות אנרכיה ואלומות, האחרונות כי הן מחוללות דיכוי ועריצות. תובנתו של פול ג'ונסון מתגלה אפוא כאמתית ועמוקה. אחרי שני הכישלונות הגדולים של המבול והמגדל, נקרא אברהם להקים סדר חברתי מסוג חדש, שיכבד את הפרט וגם את הכלל, את האחריות האישית ואת הטוב המשותף. זוהי מתנתם המיוחדת של היהודים והיהדות לעולם.

- 1 רד"ץ הופמן, בפירושו לבראשית ו' (עמ' 140), משער שהמבול התחולל לא בכל כדור הארץ אלא באזורים המיושבים.
- 2 תומס הובס, לויטן, מאנגלית: אהרן אמיר, ירושלים: שלם, תש"ע, פרק יג, עמ' 88.
- 3 בתלמוד הירושלמי (מגילה א, יא) מופיעה מחלוקת בין רבי אליעזר ורבי יוחנן בשאלה אם התפצלות האנושות לשבעים לשון הייתה לפני המבול או אחריו.